

Структурна-граматычная трансфармацыя тэрміна ў спецыяльнай лексіцы беларускай мовы (на матэрыяле тэхнічнай тэрміналогіі)

Л.М. МІНАКОВА

У артыкуле вывучаецца структурна-граматычная трансфармацыя тэрміна ў спецыяльнай лексіцы беларускай мовы.

Ключавыя словы: трансфармацыя, трансфармацыйны метад, варыянт, варыянтнасць, структурна-граматычны ўзровень, эліпсіс, абрэвіатура.

The article deals with the structural-grammatical transformation of a term in special vocabulary of the Belarusian language.

Keywords: transformation, transformational method, option, variance, structural and grammatical level, ellipsis, abbreviation.

Упершыню тэрмін *трансфармацыя* ў лінгвістыку прыйшоў з імем З. Харыса ў пачатку 50-х гг. XX ст. Даследчыкам быў прапанаваны метад прадстаўлення сінтаксічнай структуры сказа, заснаваны на вывядзенні складаных сінтаксічных структур з больш простых з дапамогай невялікага набору правіл пераўтварэння. Вучоны прапануе аперацыі, шляхам якіх сказы з дзеясловамі незалежнага стану можна перабудаваць у пасіўныя канструкцыі і наадварот, ядзерная дзеяслоўная структура сказа падвяргаецца пэўнаму віду наміналізацыі. Гэтыя аперацыі З. Харыс, у адпаведнасці са сваёй схільнасцю да матэматычных тэрмінаў, назваў *трансфармацыямі*. Пазней ён і яго вучні працягвалі вызначаць і вывучаць мноства падобных суадносін паміж тыпамі сказаў і іх частак. Так узнік трансфармацыйны метад даследавання.

Існуе адрозненне паміж ранейшым паняццем трансфармацыі, прапанаваным З. Харысам, і сучаснай канцэпцыяй трансфармацыйнага правіла, выкарыстанай у працах Н.А. Хомскага, М. Хале, Р.Б. Ліза і інш. У еўрапейскай лінгвістычнай традыцыі аналагам трансфармацыйнага метаду з'яўляецца канцэпцыя сінтаксічнай (функцыянальнай) транспазіцыі (работы Ш. Балі, О. Есперсена, А. Фрэя, Л. Тэньера, Е. Курыловіча і інш.).

У сучасным мовазнаўстве трансфармацыяй называюць: 1) адзін з метадаў параджэння другасных моўных структур, які характарызуецца заканамерным змяненнем асноўных мадэлей (або ядзерных структур); канстатацыю суадносін ядзернай і вытворнай мадэлей, якія з'яўляюцца асновай іх узаемных пераўтварэнняў; 2) сімвалічна выражаныя морфасінтаксічныя адпаведнікі паміж падобнымі сказамі і фразамі, што выяўляюцца ў даным корпусе [1, с. 480]; заканамерную замену адной моўнай мадэлі (структуры) іншай пры захаванні тоеснага ці блізкага значэння [2, с. 149]. Даследаванне данай з'явы на структурна-семантычным узроўні знайшло адлюстраванне ў працах Ю.Д. Абрэсяна, В.Г. Гака, М.Г. Комлева, А.С. Кубраковай, Д.Н. Шмялёва і інш. Трансфармацыйны метад у тэрміналогіі часткова аналізаваўся ў працах А.А. Рэфармацкага, Б.М. Галавіна, В.П. Даніленка, Р.Ю. Кобрына, Д.С. Лотэ, В.М. Прохаравай, А.В. Супяранскай, Л.А. Антанюк, В.П. Краснея, Т.В. Капейко і інш.

Традыцыйна трансфармацыі ў лінгвістыцы падзяляюцца на лексіка-семантычныя, лексіка-граматычныя і структурна-граматычныя. У лексіка-семантычных адносінах сутнасць трансфармацыі заключаецца ў наданні тэрміналагічнай адзінцы новай семантычнай функцыі пры захаванні яе знешняй формы. Лексіка-граматычныя трансфармацыі закранаюць як граматычную будову моўнай адзінкі, так і яе семантычную напоўненасць. Пры структурна-граматычных трансфармацыях пераўтвараецца фармальная будова выказвання і застаецца абсалютна нязменным яго лексічнае значэнне. Сярод данага тыпу трансфармацый можна вылучыць словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, а таксама ўмоўна, улічваючы пэўную

ступень відазмянення знешняй будовы наймення, фанетычныя і фанетыка-словаўтваральныя. Структурна-граматычныя трансфармацыі прадугледжваюць наяўнасць варыянтаў – “разнавіднасцей тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасцю супадаюць сваім значэннем” [3, с. 27].

Мэта артыкула – аналіз структурна-граматычных пераўтварэнняў моўных адзінак у межах тэхнічнай тэрміналогіі. У задачы работы ўваходзіць характарыстыка фанетычных, словаўтваральных, фанетыка-словаўтваральных, марфалагічных, сінтаксічных варыянтаў (варыянтных радоў) тэрміна, а таксама трансфармацый, якія побач са зменай структурна-граматычнай арганізацыі адлюстроўваюць пэўныя змены ў семантыцы спецыяльнага наймення.

Параўнальна невялікай колькасцю ў тэхнічнай тэрміналогіі прадстаўлены фанетычныя варыянты – словы, якія маюць “у сваёй гукавой абалонцы асобныя відазмяненні з агульным захаваннем тоеснасці слова” [3, с. 27]: *барказ* – *баркас* ‘самаходнае судна невялікіх памераў, прызначанае для разнастайных перавозак’ [4, с. 47]; *блум* – *блюм* паўпрадукт металургічнай вытворчасці, які ўяўляе сабой сталёную загатоўку квадратнага сячэння [4, с. 29]; *гіробус* – *жыробус* ‘від акумулятарнага бязрэйкавага транспарту, які рухаецца за кошт кінетычнай энергіі, назапашанай у махавіку; з’яўляецца дапаможным пасажырскім транспартам для кароткіх трас’ [4, с. 169] і інш., як разнавіднасць іх – фанетыка-акцэнталагічныя: *стартэр* – *старцёр* ‘устройства для пуску рухавіка ўнутранага згарання; у светатэхніцы – устройства для запальвання люмінесцэнтных лямп’ [4, с. 496] і інш.

Словаўтваральныя варыянты аб’ядноўваюць пары слоў з афіксальнымі адрозненнямі без семантычных, стылістычных, эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў. Нязначнай колькасцю прадстаўлены пары словаўтваральных варыянтаў з аднолькавай утваральнай асновай і тоеснымі ў лексічным плане прэфіксальнымі тэрмінаэлементамі (утваральнымі фармантамі): *дысбаланс* – *дэбаланс* ‘неўраўнаважанасць вярчальных дэталей машыны адносна восі’ [4, с. 148] і інш. Сярод суфіксальных варыянтаў пераважаюць тэрміны-назоўнікі на *-нн-е* і *-к-а*: *заточванне* – *заточка* ‘аперацыя, якая забяспечвае атрыманне інструменту з аптымальнай геаметрыяй рэжучай часткі’ [4, с. 174]; *накатванне* – *накатка* ‘апрацоўка металаў пластычнай дэфармацыяй знешняга слою пры дапамозе спецыяльнага інструменту’ [4, с. 319]. Існуе думка, што спецыяльныя адзінкі з названымі варыянтнымі суфіксамі выступаюць як граматычныя дублеты [5, с. 52]. Варыянтныя пары з іншымі суфіксальнымі адрозненнямі не вызначаюцца актыўным ужываннем: *-нн-е / -ызацый-*: *азатаванне* – *азатызацыя* ‘дыфузнае насычэнне азотам паверхневага слою сталёных і тытанавых вырабаў’ [4, с. 18]; *-нн-е / -яцый-*: *купеліраванне* – *купеляцыя* ‘аддзяленне высакародных металаў ад свінцу шляхам акісляльнага плаўлення’ [4, с. 257]; *грануляванне* – *грануляцыя* ‘наданне рэчыву формы дробных кускаў – гранул’ [4, с. 131]; *-асць / -ый-*: *інертнасць* – *інерцыя* ‘ўласцівасць цел пры адсутнасці знешніх уздзеянняў (або пры ўздзеяннях, узаемна ўраўнаважаных) захоўваць нязменным стан свайго руху, а пры знешніх сілавых уздзеяннях змяняць рух толькі паступова, г. зн. набываць канчатковае паскарэнне’ [4, с. 192–193]; *-ятк-* (а) / *-яць*: *рукаятка* – *рукацяць* ‘1) частка якой-н. прылады (ручнага інструменту, зброі і пад.), за якую бяруцца рукою для перамяшчэння, пераключэння, павароту і пад.’ [6, IV, с. 725] і інш.

Тэхнічная тэрміналогія прадстаўлена і фанетыка-словаўтваральнымі варыянтнымі радамі: *дуралюмін* – *дзюраль* – *дзюралюмін* – *дзюралюміній* ‘сплаў алюмінію з магніем і марганцам’ [4, с. 161].

Марфалагічныя варыянты ўключаюць ў сябе пары тоесных слоў, якія вар’іруюцца граматычна: *абак* (м. р.) – *абака* (ж. р.) ‘пліта, якая складае верхнюю частку капіцелі калоны і непасрэдна ўспрымае нагрузку ад перакрыцця’ [4, с. 9]; *завусенец* (м. р.) – *завусеніца* (ж. р.) ‘1) залішні метал на адліўцы або штампоўцы; 2) рубчык, заліў, выступ на паверхні адліўкі, які атрымліваецца пры няшчыльным злучэнні паўформ або несупадзенні ліцейных знакаў; няроўнасці ад дэталі ў месцах выхаду інструменту пры апрацоўцы рэзаннем’ [4, с. 175] і інш.

Практычнае выкарыстанне тэрмінаў-словазлучэнняў у радзе выпадкаў сутыкаецца з праблемай пошуку скарочанага варыянта полікампанентнай назвы. Даследчыкі выдзяляюць

тры найбольш распаўсюджаныя моўныя спосабы ўтварэння кароткіх варыянтаў тэрміна: 1) лексічнае скарачэнне; 2) скарачэнне сродкамі словаўтварэння; 3) скарачэнне сродкамі сімволікі.

Вынікам лексічнага скарачэння могуць быць наступныя суадносіны поўнага і кароткага варыянта тэрміна: словазлучэнне – слова, словазлучэнне – словазлучэнне. Ажыццяўляецца лексічнае скарачэнне двума спосабамі: 1) апушчэннем слова ў словазлучэнні; 2) заменай словазлучэння словам, суаднесеным па ўтваральнай аснове з пэўным кампанентам словазлучэння [7, с. 77].

Аналіз тэхнічнай тэрмінасістэмы паказаў, што самая шматлікая разнавіднасць варыянтных пар “поўны тэрмін – кароткі тэрмін” узнікае ў выніку эліпсісу. Гэта выяўляецца звычайна ў пропуску пэўнага элемента, які выражае атрыбутыўную прымету, што прыводзіць да замены відавога тэрміна родавым: *вытворчая тэхніка, невытворчая тэхніка, ваенная тэхніка – тэхніка; самалёт ваеннага прызначэння, самалёт вучэбна-трэніровачны, самалёт спецыяльнага прызначэння, самалёт транспартны – самалёт і інш.*

У тэрмінах, што з’яўляюцца спалучэннямі двух і больш прыметнікаў з назоўнікамі, можа апускацца прыметнік, які на пэўны момант нясе меншую сэнсавую нагрузку і яго атрыбутыўная прымета выступае як другарадная ў адносінах да асноўнай: *абсарбцыйны спектральны аналіз – спектральны аналіз* [4, с. 10], *аўтаматычная дугавая зварка – аўтаматычная зварка, адзіная аўтаматызаваная сістэма – аўтаматызаваная сістэма* [4, с. 163] і інш.

На нашу думку, даныя варыянтныя пары выступаюць прыкладам трансфармацый лексіка-граматычнага ўзроўню, паколькі, па-першае, адлюстроўваюць гіпера-гіпанімічныя (рода-відавныя адносіны); па-другое, маюць розную структурную арганізацыю (тэрмін-слова – тэрмін-полікампанентная назва; трохкампанентны тэрмін – двухкампанентны тэрмін).

Прыём замены полікампанентнай назвы аднаслоўнай тэрмінаадзінкай мы таксама адносім да разрады лексіка-граматычнага скарачэння, паколькі слова-тэрмін кароткага варыянта знаходзіцца ў становішчы “зваротнай вытворнасці” з адным з кампанентаў (часцей за ўсё прыметнікам) поўнага варыянта [7, с. 78]: *водазаборнае збудаванне – водазабор* ‘гідратэхнічнае збудаванне, што ажыццяўляе забор вады задкрытага вадаёма для мэт гідратэхнікі, водазабеспячэння, ірыгацыі і інш.’ [4, с. 85]; *карданны механізм – кардан* ‘шарнірны механізм, які забяспечвае вярчэнне двух валаў пад пераменным вуглом дзякуючы рухомаму злучэнню звенняў або пругкім уласцівасцям спецыяльных элементаў’ [4, с. 210]; *сатэлітная шасцярня – сатэліт* ‘зубчастае кола планетарнай перадачы з рухомай воссю вярчэння’ [4, с. 462] і інш. “У такіх выпадках ствараецца ўражанне, быццам адбываецца адваротны працэс: з кароткага (зыходнага) варыянта робіцца поўны, а потым да поўнага варыянта зноў дадаецца кароткі” [7, с. 78].

Афіксацыя, словаскладанне (асноваскладанне) і абрэвіяцыя таксама выступаюць актыўнымі сродкамі ўтварэння кароткіх варыянтаў тэрміна. У радзе выпадкаў у тэхнічнай тэрміналогіі на базе відавога паказчыка (прыметніка) састаўной тэрмінаадзінкі суфіксальным спосабам утвараюцца назоўнікі, якія аб’ядноўваюць у сабе родавыя і відавныя прыметы полікампанентнай назвы: *абсарбцыйная калона – абсорбер* ‘асноўны апарат устаноўкі, у якой ажыццяўляюць абсорбцыю’ [4, с. 10]; *махавае кола – махавік* ‘кола з масіўным вобадам, якое ўстанаўліваецца на вале машыны з нераўнамернай нагрузкай’ [4, с. 288] і інш.

Асаблівай прадуктыўнасцю ў тэхнічнай тэрміналогіі вызначаецца аснова- і словаскладанне – утварэнне складанаскарачанага або складанага слова шляхам скарачэння асновы залежнага кампанента (прыметніка) тэрміна-словазлучэння: *газавае сховішча – газасховішча* ‘прыродны або штучны рэзервуар для захоўвання газу’ [4, с. 101]; *кабельны кран – кабель-кран* ‘збудаванне, прызначанае для пад’ёму (спуску) грузу на пэўную вышыню і перамяшчэння яго на пэўную адлегласць’ [4, с. 203] і інш. У радзе выпадкаў пры гэтым назіраецца замена ўтваральнай часткі залежнага кампанента словазлучэння сваямоўнага паходжання класічным тэрмінаэлементам – лексічным адпаведнікам уласнай назвы: *наветраная навігацыя – аэранавігацыя* ‘навука пра метады і сродкі ваджэння лятальных апаратаў – самалётаў, верталётаў; сукупнасць аперацый на наземных пунктах кіравання палётамі і на борце лятальных апаратаў’ [4, с. 318]; *токавыя вагі – ампер-вагі* (ампер – адзінка сілы электрычнага току ў СІ) ‘сродак вымярэння, які выкарыстоўваецца для ўзнаўлення адзінкі сілы электрычнага току’

[4, с. 530] і інш. Даны тып абрэвіяцыі папаўняецца і за кошт складання першых усечаных частак асноўнага і залежнага кампанентаў тэрмінаў-словазлучэнняў: *герметычны кантакт – геркон* ‘герметызаванае ўстройства з кансольнымі спружынамі, запаянымі ў шкляную трубку’ [4, с. 112], а таксама аб’яднання ўсечанай часткі залежнага кампанента і ўсечаных частак (першай і апошняй) асноўнага кампанента: *эскадрыны мінаносец – эсмінец* і інш.

Вялікае распаўсюджанне ў тэхнічнай тэрміналогіі набыло выкарыстанне ініцыяльнай абрэвіяцыі: *гарадская тэлефонная сетка – ГТС* ‘комплекс устройства для забеспячэння тэлефоннай сувязі паміж абанентамі ўнутры горада і выхаду на міжнародную тэлефонную сетку’ [4, с. 127]; *касмічны апарат – КА* ‘агульная назва апаратаў, прызначаных для палёту ў космас або ў космачасе’ [4, с. 245]. У радзе выпадкаў назіраецца колькаснае несупадзенне літарных і слоўных кампанентаў у варыянтных парах: *газатурбінны аўтамабіль – ГТА* ‘аўтамабіль з газатурбінным рухавіком; *домабудаўнічы камбінат – ДБК* ‘прадпрыемства будаўнічай індустрыі, якое ажыццяўляе камплектны выроб элементнаў жыллёвых і грамадзянскіх пабудов, іх транспартаванне, мантаж і паслямантажныя работы’ [4, с. 157]. Гэта абумоўлена наяўнасцю ў складзе словазлучэнняў складанааформленых дапаможных кампанентаў, а таксама выкарыстаннем у скарачаных назвах дзвюх літар аднаго наймення. Асобныя даследчыкі, улічваючы блізкароднасны характар рускай і беларускай моў і абумоўленае гэтым супадзенне раду элементнаў у складзе рускіх і беларускіх абрэвіятур, адносяць утварэнні такога тыпу да паўкалек. Мы прытрымліваемся думкі, што “больш мэтазгодна было б лічыць гэтыя словы поўнымі калькамі, таму што супадзенне ў рускім і беларускім эквівалентах асобных структурных элементнаў не дае дастатковых падстаў лічыць іх запазычанымі” [8, с. 27]. З’яўленне варыянтных словаўтваральных радоў тыпу *аўта транспартнае прадпрыемства – аўтапрадпрыемства – АТП, гідраэлектрычная станцыя – гідрастанцыя – ГЭС* – працэс фарміравання аптымальнага знака навуковага паняцця, звязаны з агульнамоўнай словаўтваральнай сістэмай. Абрэвіятуры “змешанага” ініцыяльна-слоўнага (*вал залежнага адбору магутнасці – залежны ВАМ, вал сінхроннага адбору магутнасці – сінхронны ВАМ*) і ініцыяльна-лічбавага (*першае тэхнічнае абслугоўванне – ТА-1, другое тэхнічнае абслугоўванне – ТА-2*) тыпу ў складзе тэхнічнай тэрміналогіі адлюстроўваюць фарміраванне новых сімвалічных абазначэнняў навуковых паняццяў.

Адметнасцю тэхнічнай тэрміналогіі ў сферы фіксацыі з’яўляецца ўтварэнне кароткіх варыянтаў спецыяльных адзінак сродкамі сімвалікі. У адным выпадку ўтварэнне тэрмінаў такога тыпу адбываецца пры дапамозе сімвалаў, што суадносяцца з першымі часткамі складаных слоў (*бэта-распад – β-распад* ‘радыёактыўнае пераўтварэнне атамных ядраў, у працэсе якіх ядры выпускаюць электроны і антынейтрына або пазітроны і нейтрына’) [4, с. 54]; *дэльта-функцыя – γ-функцыя* ‘сімвал, які часта ўжываецца ў матэматычнай фізіцы пры рашэнні задач, у якія ўваходзяць засяроджаныя велічыні’ [4, с. 142], у другім сімвалы не суадносяцца са словамі або першымі літарамі слоў поўнага тэрміна (*дзіркавая праходнасць – праходнасць р-тыпу* ‘анамальная па знаку носбітаў зараду электронная праводнасць некаторых цвёрдых цел’ [4, с. 162]; *электронна-дзіркавы пераход – р-п-пераход* ‘галіна монакрышталічных пераходаў, у якой за кошт змены легіраваных прымесей ажыццяўляецца пераход ад аднаго тыпу праводнасці да другога’ [4, с. 369] і інш.

Трансфармацыя тэрміна на структурна-граматычным узроўні часта тлумачыцца асаблівасцямі фанетычнай адаптацыі запазычаных тэрмінаадзінак: стратай або заменай не ўласцівых беларускай мове сістэме гукаў, рэдукцыяй галосных, аглушэннем канцавых зычных. Выкарыстанне кароткіх варыянтаў шматслоўных тэхнічных намінацый сведчыць аб тым, што ўжыванне поўных форм уступае ў супярэчнасць з прынцыпам моўнай эканоміі, згодна якому ў маўленні рэалізуюцца толькі асобныя, найбольш аптымальныя для камунікацыі тэрміны. Таму ў сферы фіксацыі і найбольш функцыянавання актыўна выкарыстоўваюцца скарачаныя назвы спецыяльных моўных адзінак: усечаныя і эліптычныя формы, рознага роду абрэвіятуры.

Літаратура

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.

2. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск : Вышэйшая школа, 1990. – 222 с.
3. Красней, В.П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1995. – № 1. – С. 25–27.
4. Политехнический словарь. Изд. 2-е. – М. : Советская энциклопедия, 1980. – 656 с.
5. Квитко, И.С. Термин в научном документе / И.С. Квитко. – Львов : Вища школа, 1976. – 127 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : выд-ва “Беларуская Савецкая энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1977–1984. – Т. 1–5.
7. Даниленко, В.П. О кратком варианте термина / К вопросу о синонимии в терминологии // Русская речь, 1972. – № 5. – С. 75–81.
8. Лукашанец, А.А. Складанаскарочаныя словы ў сістэме беларускага словаўтварэння // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1995. – № 2. – С. 26–30.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ имени Ф. Скорины